

Træk af Vendsyssels ældre bebyggelsesgeografi.

Geografisk Tidsskrift, Bind 49 (1948)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/gto/gto_0049-PDF/gto_0049_69199.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=69199>

pdf genereret den : 22/5-2008

Træk af Vendsyssels ældre bebyggelsesgeografi.

Af Viggo Hansen.

Den grundlæggende videnskab inden for dansk stednavneforskning er den nordiske filologi, og i løbet af de mere end 50 år, som Stednavneudvalget har eksisteret, er der udkommet et uhyre stort og meget værdifuldt materiale, der yderligere forøges ved tilsvarende publikationer fra de øvrige nordiske lande og i mindre grad fra Tyskland og England. Men foruden filologerne har historikerne også ydet et vigtigt bidrag til forståelsen af de problemer, som stednavnenes alder og udredningen af bebyggelsens historie frembyder.

Nærværende afhandling er et forsøg på fra geografisk hånd at belyse spørgsmålet fra en side, som hidtil ikke i højere grad er blevet forsøgt, idet hverken filologer eller historikere selvsagt har lagt hovedvægten på den geografiske metode, men til gengæld har disse fremskaffet et stof, som er af stor værdi for den geografiske forskning. Blandt de mest geografisk betonedede afhandlinger må nævnes Johs. Steenstrups arbejde over klassificeringen af de mest typiske stednavne efter hartkorn og tilliggende (*Historisk Tidsskrift* 6 Rk., V.) samt H. V. Clausens meget inspirerende arbejde: *Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse* (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed*, 1916).

Det er da ikke geografens opgave at blande sig væsentligt i de filologiske og historiske betragtninger, men for størstedelen behandle de oplysninger, som gennem stednavneforskningen tilflydes ham, som fakta, og ud fra sine egne forudsætninger arbejde videre med disse ved hjælp af den geografiske metode og gennem denne søge at komme til et resultat angående bebyggelsens historiske udvikling. Når Vendsyssel i dette tilfælde er blevet valgt som udgangspunkt, er grunden den, at forfatteren gennem flere års studier har fået et særligt kendskab til denne landsdel, og fordi Vendsyssel i landskabsmæssig henseende frembyder så store forskelligheder, at

menneskets valg af sin bolig gennem vekslende tider har givet sig tydelige udslag her. Samtidig tillader forfatteren sig at gøre opmærksom på, at denne afhandling kun er en del af et større arbejde, hvorfor en del resultater kan være udeladt, selv om materialet indeholder stof til at belyse visse forhold yderligere.

For oversigtens skyld vil det være praktisk at give en kort skitsering af de resultater, som forskningen er nået til med hensyn til den ældre bebyggelses historie, og nedenstående gives derfor følgende stednavneskema, taget fra Gunnar Olsen og Axel Steensberg: Landskab og Bebyggelse (i serien: Landsbyen og det danske Samfund).

År	Antal	Endelse
før ca. 500	ca. 400 - 250	-ing(e) -um
500	- 80 - 280 - 220	-løse -lev -sted
800	- 100 - 650	-tofte -by
1000	- 2000 - 150 - 200	-torp -rød -bøl -holt -ager

Enkelte forskere har ment at kunne føre visse stednavnetyper endnu længere tilbage i tiden end ovenfor anført, um-navnene endda helt tilbage til bronzealderen (A. M. Hansen: Landnåm i Norge), men imødegås i dette spørgsmål af de fleste forskere, og det er en almindelig antagelse, at ingen af vore landsbyer kan føre deres alder længere tilbage end til Folkevandringstid (ca. 200—400 e. Kr.), og når det gælder om at sætte den nuværende bebyggelse i relation til bronzealderens og jernalderens bopladser, svigter alle hidtil kendte metoder (jvf. Brøndsted: Danmarks Oldtid). Stort set hersker der enighed om ovenstående skema, om end visse detaljer kan diskuteres, men skemaet mangler at udtrykke en reservation, som man nødvendigvis må tage, når man vil studere bebyggelsens alder ud fra stednavnene alene. For eksempel er det ikke udelukket, at visse stednavnetyper, der indeholdes i dette skema, kan gendannes i langt

senere tid, det gælder således for navne med endelsen by. Men her vil studiet af de ældste navneformer sammen med historiske oplysninger komme een til hjælp.

Langt vigtigere er det, at ældre navne helt kan forsvinde og erstattes af andre, yngre former. Den allernyeste historie viser mange eksempler herpå, og lige så vel kan man tænke sig, at erobringer, hvorom man måske kun har ganske få eller slet ingen historiske efterretninger, kan have bragt mange stednavne til helt at forsvinde, og i stedet for erstattet disse med nye, der tilhører en anden tidsalder, selv om bebyggelsen er ældre. Man må derfor i mange tilfælde nøjes med at konstatere, at en bebyggelse er lige så gammel, som dens navn angiver (med tidligere nævnte forbehold). Men der er intet i vejen for, at den kan være betydeligt ældre og dengang båret et andet navn, hvorom man ingen efterretning har.

Endnu et forbehold må man stadig have for øje, når man beskæftiger sig med stednavnene. Træffer man således en bebyggelse, der bærer et naturnavn, har man intet bevis for den pågældende bebyggelses alder, idet lokaliteten kan have båret navnet, før der var bebyggelse på stedet. Dette kommer således til at spille en rolle, hvor det samme navn optræder både som bebyggelsesnavn og som marknavn. Endvidere gælder det en hel del af de såkaldte kortnavne som Vraa, Kis og Try, men også mange sammensætninger med høj, bjerg, kær, hede etc.

I nærværende afhandling vil der kun blive taget hensyn til de i Vendsyssel mest almindelige stednavnetyper som inge, um, lev, sted, torp og holt, der alle har stor udbredelse. Her ud over findes der mange eksempler på stednavne med endelserne hede, sig, kær og skov, men disse vil kun løseligt blive berørt. Det anvendte navneforråd er taget fra Henrik Pedersen: *De danske Landbrug 1688*, hvorefter de så vidt gørligt er blevet kritisk behandlet ved hjælp af den tilgængelige stednavnelitteratur, hvoraf særlig må fremhæves Kristian Hald: *Vore Stednavne, med særligt Hensyn til Vendsyssel, samme: De danske Stednavne paa -um, samt Gunnar Knudsen: De danske Stednavne (Nordisk Kultur V)*.

I det følgende vil der blive gjort rede for de vigtigste stednavnes udbredelse i Vendsyssel, og deres beliggenhed vil blive sat i relation til de tre typiske morfologiske elementer i denne landsdel: morænen fra sidste istid, de marine aflejringer fra ishavstiden (yoldiafladerne) og de marine aflejringer fra stenaldersænkningen (litorinafladerne). Det første kort (fig. 1) indeholder de to ældste stednavneendelser (inge og um), der ifølge den almindeligt anerkendte

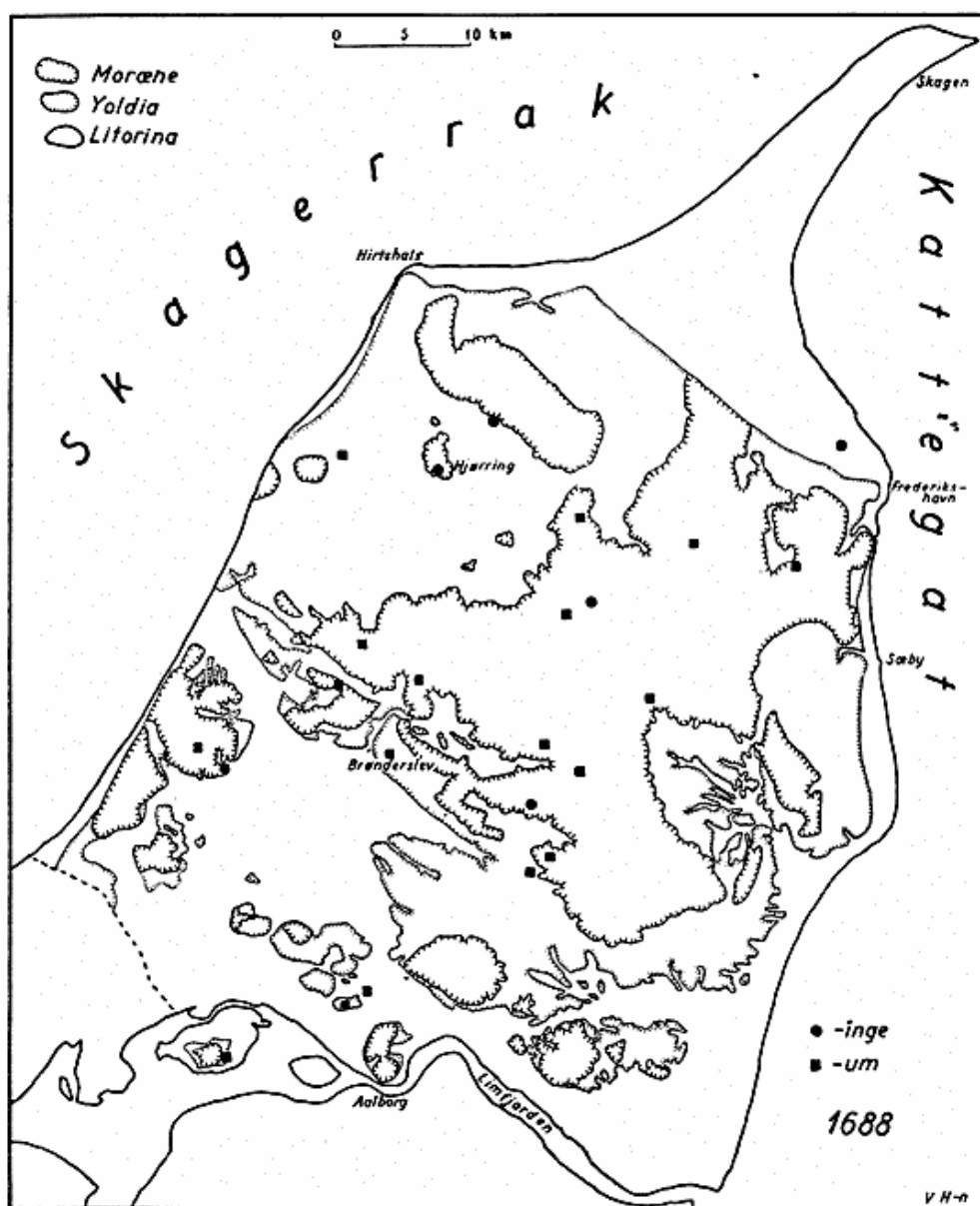

Fig. 1.

kronologi skulle være opstået før år 500 e. Kr. Man vil da lægge mærke til, at langt de fleste af bebyggelserne, nemlig 15, ligger på morænen, mens 5 (Nørum, Ødum, Kornumgaard, Vadum og Bir-kumgaard) ligger på yoldiafladerne og kun 2 (Elling og Bjørum-gaard) på litorinafladen.

-inge. Det er den almindelige opfattelse, at stednavnene på inge er af meget høj alder, sikkert fra Folkevandringstid, og i hvert fald er de afblomstrede i Vikingetid. I England, hvor typen forekom-

mer, menes de at skyldes indvandring af angler, sachser og jyder i det 5.—6. årh., og de må derfor have været produktive i Danmark før den tid. Disse stednavne er især blevet behandlet af Hellquist (1904) og Ekwall (1923). Ifølge Kr. Hald (1948) er der kun 3 sikre eksempler på endelsen *ing* i Vendsyssel: Hjørring, Elling og Sæsing, hvorimod Skerping, Sletting, Mejling, Føjting og Hatting enten ikke er oprindelige *ing*-former eller ganske usikre. Af de tre sikre er Hjørring en stor bebyggelse, mens Elling i 1688 kun bestod af 3 gårde og Sæsing af 7 gårde og 5 huse. Ud over disse indeholder fig. 1 også Mejling, Skerping samt Hallund, der har ældre skriveformer som Halling (1465) og Hallum (1524). Af de her nævnte byer kan Hjørring næsten med sikkerhed føres tilbage til ældre romersk jernalder (0—200), da man helt fra denne tid og gennem yngre romersk jernalder har en meget betydelig gravplads på den nuværende Hjørring kirkegårds plads, og uden tvivl har der på dette sted været bebyggelse uden afbrydelse fra omkring Kristi tid. Iøvrigt er *inge*-navnene altfor sparsomt repræsenterede i Vendsyssel, til at man kan bygge noget på deres udbredelse. Samtidig er der, bortset fra Hjørring (og Hallund) tale om meget små byer i modsætning til det øvrige land, hvor denne type hører til de største landsbyer. Til sammenligning kan således nævnes Svindinge på Fyn (30 gde. og 21 huse), Gislinge på Sjælland (30 gde. og 18 huse) og Føvling i Østjylland (20 gde. og 4 huse). Heller ikke kan man ved så små bebyggelser med sikkerhed gå ud fra, at de i dag ligger netop på det sted, hvor de oprindeligt blev anlagt.

-um. Denne navnetype er udførligt behandlet af Kr. Hald (1942), der gør opmærksom på, at endelsen *um* enten kan være en afledning af gl. dansk „hem“ (ty. heim) eller en gammel dativ pluralis endelse. I sine undersøgelser kommer Kr. Hald til det resultat, at næsten alle *um*-navne i Vendsyssel er oprindelige *hem*-navne, og samme forfatter vil ud fra filologisk-historiske betragtninger og ud fra de arkæologiske vidnesbyrd datere *um*-navnene til Folkevandringstid, hvorved de også kommer til at falde sammen med *heim*-navnene i store dele af Vesteuropa. På grundlag af nævnte undersøgelser er nedenstående liste sammenstillet, idet der dog derud over er medtaget følgende bebyggelser, selv om de antagelig er noget usikre: Kalum, Gjerum og Linderum. Listen omfatter ialt 19 bebyggelser på *um*. Heraf er 13 nogenlunde sikre *hem*-former, 2 (Vadum og Stenum) er muligvis dativ pluralis former, mens ovennævnte 4 som sagt ikke er medtaget af Kr. Hald.

Af de 19 bebyggelser hører 13 hjemme på morænen, mens 5 er

Tabel I.
Um-byerne i Vendsyssel.

Stednavn	Sogn	Gde.—huse	Htk.	Terrænform
Nørum	Skallerup	9— 9	39,3	Y
Kalum	Serridslev	0— 1	0,7	M
Gjerum	Gjerum	7— 1	37,5	M
V. og Ø. Skærum	Skærum	11— 6	34,5	M
Lendum	Lendum	16— 4	34,1	M
Gravum	Taars	4— 0	13,3	M
Linderum	Ugilt	9— 7	47,5	M
Svennum	Jerslev	6— 4	25,1	M
Hellum	Hellum	8—10	34,0	M
Ørum	Ørum	19— 4	61,3	Y
Vadum	Vadum	17—20	81,8	Y
Bjørumgd.	Vadum	1— 0	10,7	L
Stenum	Stenum	18— 5	108,5	M
N. og S. Saltum	Saltum	36—32	218,2	M
Korumgd.	V. Brønderslev	2— 0	38,9	Y
Nejsum	Skæve	2— 0	14,8	M
Birkumgd.	Gjøl	1— 0	10,1	Y—L
Em	Em	8— 2	58,2	M
Lem	Hellevad	6— 0	42,0	M

M = moræne, Y = yoldiaflade, L = litorinaflade.

yoldiabebyggelser og kun 1 ren litorinabebyggelse. Der er således en tydelig overvægt til morænebebyggelserne, og denne overvægt kommer endnu klarere frem, når man tager hensyn til byernes størrelse. En optælling af antallet af gårde i 1688 viser, at 131 gårde dyrker morænen, 48 dyrker yoldiafladen og kun 1 litorinafladen. Forholdet mellem morænen og yoldiafladen er da 3:1. 9 af um-byerne er tillige sognebyer, og af disse ligger 7 på morænen og 2 på yoldiafladen.

Det er H. V. Clausens fortjeneste at have konstateret, at um-navnene især optræder i de egne, som almindeligvis regnes for de senest opdyrkede. Som eksempler herpå nævner han bl. a. det østlige Himmerland og landet syd herfor med de store tunneldalestrøg omkring Skalsåen, Tjele Langsø og Nørreåen, endvidere randmorænestrøgene omkring Lemvig og, hvad der er af særlig interesse her, det østlige og sydlige Vendsyssel. Ud fra de topografiske forhold kommer han da til det resultat, at um-byerne er relativt unge, idet han om denne endelse siger, at „overalt har den vist sig i Udkanterne

af Bygderne, ind mod Skov eller i Skov". Videre konstaterer han, at um ikke findes inde blandt de store gamle landsbynavne (hvorved han tænker på endelserne lev, løse, høj og sted). Ganske vist har disse iagttagelser ført til et resultat angående um-byernes alder, der ikke længer kan anerkendes, men alligevel har de meget stor interesse, idet de på en negativ måde fortæller, at hvad man plejer at kalde de senest opdyrkede egne, ikke har nogen absolut realitet bag sig, men blot betyder de egne af landet, hvor der var god plads mellem de gamle landsbyer, så god plads, at den senere opdyrkning i dag præger bebyggelsen meget stærkt.

Undersøger man nu de topografiske forhold i de egne, hvor um-byerne er særlig stærkt repræsenterede, kommer man til det resultat, at de næsten altid findes i egne med let, sandmuldet jord, og at nogle af de største, samlede grupper ligger i stærkt kuperet terræn. Som eksempel herpå kan nævnes det tidligere omtalte randmorænestrøg omkring Lemvig, det sydøstlige Himmerland og tunneldalene mellem Hobro og Viborg. Men der er en anden stednavnetype, hvis udbredelse også i mange henseender falder sammen med um-byerne, det er inge-byerne. I modsætning hertil viser byerne på lev, løse og sted kun i ringe grad samhørighed med de to førstnævnte. Man fristes derfor til at se enten en tidsmæssig eller kulturel forskel mellem inge og um på den ene side og de øvrige gamle navnetyper på den anden side. Den tidsmæssige er forsåvidt konstateret, som det er anerkendt, at inge og um er de ældste stednavneendelser. Hvad angår den kulturelle forskel, så vil udredningen af en sådan berede store vanskeligheder, fordi det er umuligt at sige, hvorvidt man i dag har tilstrækkelige midler til at påvise alle datidens um-byer. Der må på forhånd regnes med den mulighed, at en del af um-byerne har skiftet navn ved senere erobringer, og måske skal sådanne „forsvundne“ byer søges de steder, hvor bl. a. endelserne lev og sted dominerer. Spørgsmålet må da være, om man kan betragte de nuværende um-byers udbredelse som resultatet af en gennem lange tider skabt tilpasning til et bestemt geografisk milieu, eller om vi i dem skal se rester af en tidligere bebyggelsesform, der er blevet fortrængt fra de lokaliteter, hvor den i dag ikke findes.

For at finde ud af dette må man undersøge, hvorvidt der findes landskabsformer eller jordbundstyper eller kombinationer mellem disse, der skyes af de nuværende um-byer.

Svaret herpå er ja. Um-byerne, eller i hvert fald dem, der er afledt af hem, træffes ikke på lave, fugtige steder, ikke på de tørre hede-flader, ikke i det indre af de vestjyske bakkeøer og heller ikke på

de jævne morænelersflader. Af de her nævnte 4 morfologiske elementer har de 3 førstnævnte heller ikke navne på lev eller sted, men det har i høj grad det fjerde, morænefladerne. Her følges um aldrig med lev, sted (og by), men derimod er der nogen forbindelse mellem disse og inge-byerne, der også træffes på morænefladerne. I det foregående er det gjort sandsynligt, at der er betydelige ligheder i geografisk udbredelse mellem um-byerne og inge-byerne, ligesom der er en tidsmæssig forbindelse, men på morænefladerne svigter denne overensstemmelse, idet inge-byerne ligger side om side med lev-byerne og sted-byerne.

Hvis um-byerne engang i jernalderen har været at finde på morænefladerne i lighed med inge-byerne, hvorfor skulle da de førstnævnte været forsvundet, men de sidstnævnte ikke. Den sandsynligste forklaring på dette forhold må da være den, at um-byerne aldrig har bredt sig til morænefladerne, men at de engang har fundet deres rette element i de sandmuldede eller (og) kuperede dele af landet og derefter ikke har bredt sig ret meget ud derfra.

Holder denne påstand stik, synes der at være en rimelig anledning til at antage, at det folk eller det samfund, der oprindeligt skabte um-byerne, erhvervsmæssigt eller kulturelt har stået på et noget andet trin end dem, der senere grundlagde lev- og sted-byerne, at deres teknik har været noget mere primitiv end disses, antagelig stået noget nærmere den teknik, der i sin tid må være benyttet af svedjebrugerne herhjemme. Eller måske er det oven i købet deres samtidige, der har skabt de fra Jylland så kendte oldtidsagre, hvis udbredelse falder nogenlunde sammen med um-byerne. Selv om der ikke kan konstateres en lokal samhörighed, hvilket man heller ikke må forvente at finde, så må dog det geografiske milieu meget nær have været det samme.

I det foregående er visse af lighedspunkterne og forskellighederne mellem um-byerne og inge-byerne omtalt. Hertil skal blot føjes den oplysning, at inge-byerne i det hele taget har en langt mere almen udbredelse end um-byerne, således findes de også på bakkeøernes indre, mens um-byerne holder sig til disses randpartier. Også her kunne man fristes til at antage en aldersforskel, og da således at um-byerne var noget ældre end inge-byerne, men foreløbig må spørgsmålet stå åbent.

Hvor langt tilbage, um-byerne kan dateres, er det umuligt at give noget svar på. Som omtalt vil visse forskere datere dem helt tilbage til bronzealder, fordi deres udbredelse falder sammen med gravene fra denne tid, men dette er altfor spinkelt et grundlag at bygge

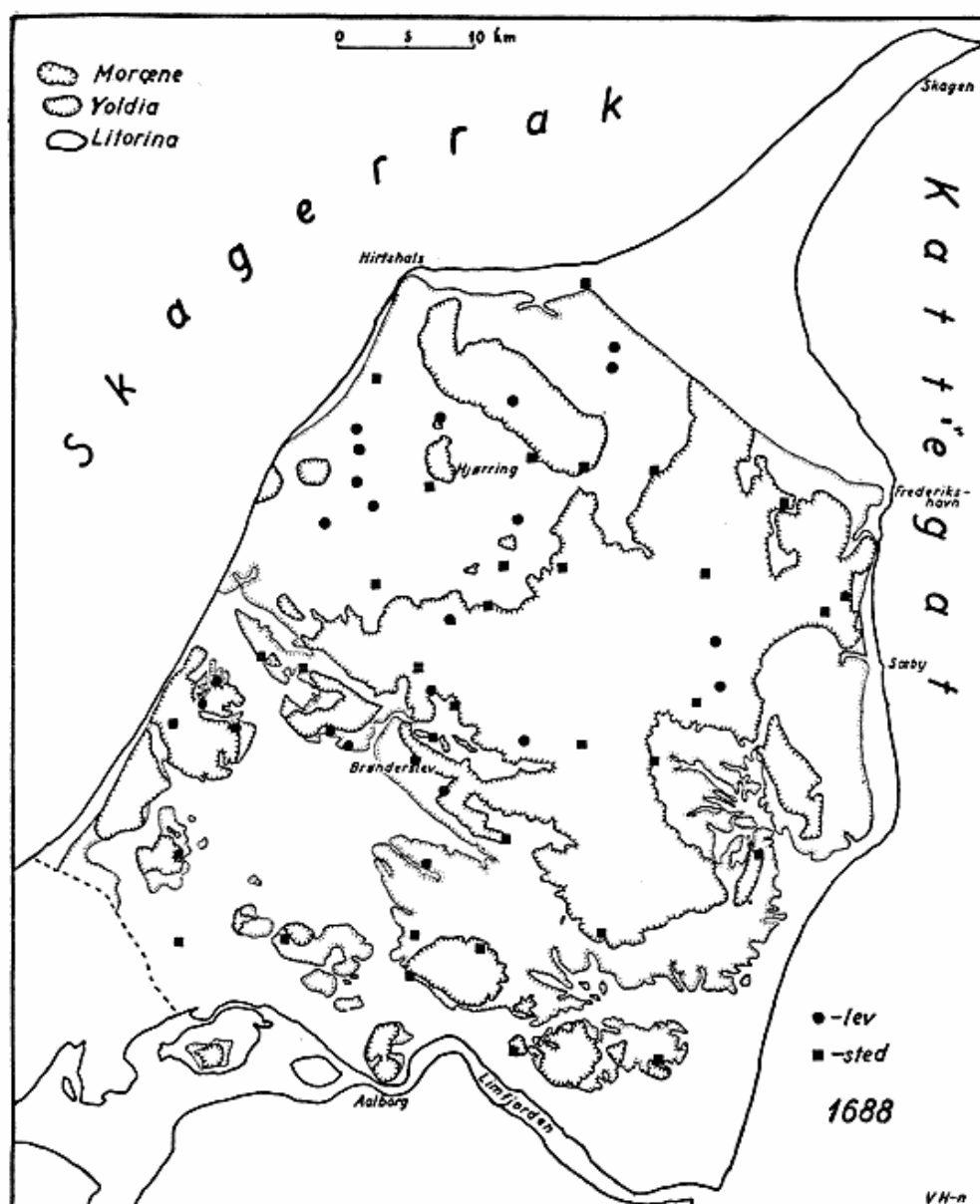

Fig. 2.

på. I virkeligheden er der kun en svag overensstemmelse mellem disse to ting, og selv om sammenhængen forøges noget ved at medtage inge-navnene og de vanskeligt daterbare navne på -høj og -bjerg, er materialet for spinkelt at arbejde videre på.

På kortet fig. 2 er indtegnet stednavnene med endelserne -lev og -sted, med andre ord de stednavnetyper, der efter tidsskemaet var i brug i tiden mellem 500 og 800. Også her viser et blik på kortet,

Tabel II.
Lev-byerne i Vendsyssel.

Stednavn	Sogneby	Gde.—huse	Htk.	Terrænform
Orslev (Uslev)	Mygdal	1—0	11,8	M
Sdr. Bindslev	Bindslev	13—15	41,8	Y
Nr. Bindslev	Bindslev	13—13	69,0	Y
Lørslev	Ugilt	10—10	50,5	Y
Sønderlev	Skallerup	11—0	80,3	Y
Nørlev	Skallerup	2—10	7,4	Y
Ferreslev	St. Olai	1—0		Y
Nr. Harridslev	Vennebjerg	11—9	64,5	Y
Sdr. Harridslev	Harridslev	16—6	100,0	Y
Hundelev	Jelstrup	17—11	70,5	Y
Vrejlev	Vrejlev	1—0	37,3	M
Ørslev	Torslev	2—0	12,2	M
Torslev	Torslev	1—0	7,5	M
Ø. Brønderslev	Ø. Brønderslev	17—26	108,7	Y + M
V. Brønderslev	V. Brønderslev	27—47	173,9	Y
Jerslev	Jerslev	13—3	62,7	M
Serridslev	Serridslev	8—1	27,7	M
Ø. Hjermeslev	Tolstrup	13—7	88,4	Y
V. Hjermeslev	V. Hjermeslev	26—13	209,3	Y
Brødslev	Ingstrup	18—5	61,9	M
Trudslev	Ingstrup	10—3	23,2	Y

M = moræne, Y = yoldiaflade.

at det først og fremmest er morænen og yoldiafladerne, der er taget i brug, mens bebyggelsen på litorinafladerne spiller en lignende underordnet rolle som på fig. 1. Kun to byer, Vedsted og Tversted, er rykket ud på disse lave flader. En nærmere redegørelse for udbredelsen vil blive givet under beskrivelsen af de enkelte typer.

-lev. Denne type findes i et antal af 280 i hele Danmark, og heraf forekommer alene på øerne 145, idet dog Bornholm helt savner lev-navne. I Jylland er typen meget ujævnt fordelt. Således er den ikke repræsenteret i Vestjylland, hvorimod der findes en del i Øst- og Nordjylland. I det hele taget er det karakteristisk for den, at den fortrinsvis har udsøgt sig de bedste jorder i landet, og at den ikke går ind i det indre Jylland. Sammen med inge-byerne hører lev-byerne til vore allerstørste landsbyer.

Angående tydingen af lev-navnene mener Steenstrup (H.T. 6 V) ud fra bebyggelsesmæssige synspunkter, at typen er opstået på et tidspunkt, da landet efter en erobring opdelttes påny, og at forled-

det, der oftest indeholder et mandsnavn, er navnet på den person, der tog landet i besiddelse, eller hvem det blev overladt, idet -lev kan forstås som „det, der er overladt“. H. V. Clausen (1916) har fremsat den hypotese, at lev-byerne er grundlagt af et fra Sjælland kommende erobrersfolk, og Henrik Larsen (F.N. IV) mener, at bebyggelsen må være grundlagt af danerne i slutningen af det 5. årh. Ud fra forleddet har Sigurd Nygaard (H.T.D. 7 R, 1) påvist, at typen må hidrøre fra folkevandringstid.

Lev-byerne har 21 repræsentanter i Vendsyssel, således som det fremgår af tabel II. Dobbeltnavne forekommer i 4 tilfælde, og i tabellen er de regnet for to, af den grund at de kan ligge i hver sit sogn, samt fordi der intet er, der taler for, at den ene skulle være ældre end den anden. Efter vendsysselske forhold er det gennemgående store byer, nogle af dem endda meget store. Undtagelser fra denne regel er Torslev, der kun optræder som sognenavn, Vrejlev, der er sognenavn og kloster, samt Ørslev, Uslev og Ferreslev, der kun er enkeltgårde. Af de 27 lev-bebyggelser ligger 13 på yoldiafladen, 7 på morænen og 1 på overgangen mellem moræne og yoldiaflade. Derimod er typen ikke repræsenteret på litorinafladen. Det samme gælder her som for det øvrige land, at lev-byerne væsentligt holder sig til de jævne terrænformer, og da moræneflader ikke eksisterer i større udstrækning i Vendsyssel, har de foretrukket de lige så jævne yoldiaflader. Denne overvægt til yoldiafladerne kommer endnu klarere frem, når man tager hensyn til bebyggelsernes størrelse. En optælling af lev-byernes gårde i 1688 viser, at 169 lå på yoldiafladerne, 41 på morænen og 17 (Ø. Brønderslev) på overgangen mellem disse. Af morænebebyggelserne ligger kun Ørslev og Torslev Ø. f. den store randmoræne, der fra Ugilt over Taars, Hellingum, Allerup til Dronninglund skiller Vendsyssel i en vestlig del med overvejende jævne terrænformer og en østlig del af mere kuperet karakter.

Om de vendsysselske lev-byer skriver H. V. Clausen, at de antagelig skyldes en erobring fra visse vestkysthavne som Lønstrup og Løkken, og at erobringsfolket kun i et enkelt tilfælde er gået ind fra øst gennem Vørs Å eller Bangsbo Å og derefter grundlagt Torslev og Ørslev. Hvis der er tale om et ude fra kommende folk, der har givet anledning til opkomsten af lev-byerne, og der synes at være en vis grund til at tro herpå, kan man måske med lige så stor ret hævde, at dette folk er kommet ind gennem Limfjorden og derfra enten er sejlet op gennem Ryå eller er gået i land ved Aggersund, hvor nordsiden af Limfjorden rummer mange lev-byer. Herfra

fører gamle veje ud til Slettestrand og Tranum strand (C. Klitgaard, 1936) og derefter langs kysten fra Tranum over Blokhus til Saltum-Ingstrup „bakkeø“, hvor de første lev-byer findes. Herfra har de via det nuværende Løkken kunnet sprede sig over yoldiafladerne og den vestlige moræne uden større vanskeligheder. I deres vandring mod øst er de blevet standset af de skovklædte randmoræner ved Allerup, og kun et mindre fremstød er sket ad den allerede i bronzealderen benyttede handelsvej, der over bakkerne syd om Pajhede skov har retning lige mod Torslev kirke, hvor et stort antal veje samles. En undersøgelse af det ældre vejsystem i Vendsyssel viser, at der fra Saltum udgår to vigtige veje, en mod øst over Tise og Ø. Hjermslev til Brønderslev og en anden mod NØ. over Hundeleve og Harridslev til Hjørring, Vendsyssels gamle centrum. Langs disse ganske få veje ligger ikke mindre end 14 af lev-byerne. Man kunne fristes til at forklare vejsystemet som opstået ved et livligt samkvem mellem det nye erobrersfolks enkelte bysamfund. Derimod har Torslev og Ørslev ligget uden for de almindelige samfærdselsvej og har derfor ikke udviklet sig til storlandsbyer i lighed med de fleste af de andre, men Torslev er forblevet det gudehov, der oprettedes her til ære for krigsguden Thor allerede ved erobrersfolkets ankomst.

Det er et stort spørgsmål, om dette erobrersfolk har skabt lev-byerne helt fra grunden, eller om de har overtaget dem fra et allerede eksisterende folk, med andre ord, om der er tale om en nykolonisering eller overtagelse af et undertvunget folks jord og boliger. For det sidste taler den regelmæssige placering af lev-byerne på de steder, hvor de er repræsenteret, endvidere forleddenes aristokratiske præg (Jerslev=Jarlslöff), den måde, hvorpå pladsen for bebyggelsen er blevet udset samt på de mange dobbeltbyer, der tyder på, at navnet oprindeligt mere var hæftet på det til den pågældende person overladte areal end på selve landsbyen. Hvis på den anden side lev-byerne var blevet anlagt af det nytilkomne folk som en fredelig kolonisation af mellemrummene mellem allerede eksisterende landsbyer, skulle man have chance for at finde disse ældre byer liggende som gamle bebyggelseskerner mellem lev-byerne. Som tidligere nævnt finder man faktisk en del inge-byer mellem lev-byerne, ligesom der mange steder optræder navne på bjerg og høj, og for Vendsyssels vedkommende tillige enkelte um-byer. Som eksempler på sådanne tilbagestående ældre navneformer har man i det vestlige Vendsyssel Hjørring, Vennebjerg og Saltum, men langt fra alle steder er de at finde.

Forklaringen på lev-byernes optræden er da sikkert den, at der

i mange tilfælde har været tale om en fredelig kolonisation i egne, hvor der var nok af jord, en kolonisation, der forsåvidt H. V. Clausens teori om Sjælland som udgangspunkt holder stik, blev foretaget af et folk, der har talt samme sprog som beboerne af det invaderede land. I andre tilfælde er vel nok kolonisationen foregået under mindre fredelige former, og resultatet har da været de oprindelige beboeres fordrivelse og de fremmedes overtagelse af de gamle landsbyer og deres jorder. Det er i så tilfælde næppe um-byerne, det er gået ud over, men snarere inge-byerne.

-sted. Bebyggelsesnavne med endelsen sted forekommer i Vendsyssel i ikke mindre end 36 tilfælde i matriklen af 1688, og denne gruppe er således talrigere repræsenteret end nogen anden af de foregående. Gruppen omfatter såvel meget store landsbyer som adskillige enkeltgårde (se tabel III), og fordelingen er nogenlunde jævn inden for landsdelen, når man undtager, at litorinafladerne er tyndt besat. Kun Vedsted og Tversted er rykket ud på disse lave flader.

Navnene på sted menes at gå helt tilbage til Folkevandringstid ud fra de betragtninger, at personnavnene i forleddet delvis er de samme som i lev-navnene, og at navnetypen var gået af brug i Vikingetid og derfor ikke træffes i de danske bygder i England. Ifølge Gunnar Knudsen (1939) tilhører sted-navnene to forskellige typer, dels en pluralisform, der må antages at være af ret høj alder, og dels en singularstype, der er betydeligt yngre, men dog fra Middelalderen. Endvidere må det bemærkes, at navne på sted også er dannet i nyere tid, og mellem disse findes endda flertalsformer som Kandestederne og Tranestederne. Disse er der dog ikke taget hensyn til på dette sted. Flertalsformen indeholder glda. stath i betydningen boplads. I de vendsysselske sted-navne er forleddet kun sjældent et personnavn (en undtagelse er Hollensted), men som oftest et fællesnavn.

I det nuværende Danmark findes endelsen sted i ca. 220 tilfælde, hvoraf langt størsteparten i Jylland, og her er den især repræsenteret i egnen NV. for Århus, i Himmerland, på Mors og i Thy samt i Vendsyssel. Alle de her nævnte steder synes der at kunne spores en vis tilknytning til lev-navnene, mens denne forbindelse mangler på Sjælland, hvor lev er talrigt repræsenteret. Trods det regionale sammenfald i Jylland, er der alligevel store forskelligheder i den rent lokale gruppering. Som oftest viser det sig på den måde, at sted-navnene ligger i lev-områdernes randzoner ind mod de senest opdyrkede egne. Særlig tydeligt kommer dette frem i Vendsyssel,

hvor der trods en nogenlunde jævn fordeling over hele landsdelen alligevel er en tydelig forskel på de to typers placering.

Af de 36 sted-bebyggelser er kun 8 sognebyer, men disse grupperer sig på følgende måde: 4 ligger S. f. lev-navnernes udbredelsesområde og 3 øst for, mens 1 ligger på litorinafladen mod nord. For-

Tabel III.
Sted-byerne i Vendsyssel 1688.

By	Sogn	Gde.—huse	Htk.	Terrænform
Ø. og V. Tversted	Tversted	20—30	91,5	L
Købsted	Tornby	7—3	15,1	Y
Bøgsted	Astrup	1—0	25,6	Y
Fjelsted	Sindal	9—7	47,8	Y (M)
Hørmested	Hørmested	1—0	5,5	Y
Vandsted	St. Hans	3—0	19,0	Y
Stagsted	Sejlstrup	1—0	7,0	Y
Hvidsted	Taars	6—0	27,5	M
Stoksted	Taars	1—0	7,4	M
Aasted	Aasted	5—10	20,2	M
Foldsted	Lendum	2—0	9,4	M
Understed	Understed	1—2	2,9	M
Gadsted	Understed	1—0	2,1	M
Voldsted	Torslev	1—0	6,0	M
Stagsted	Skæve	6—0	28,7	Y
Agersten	Vor	13—3	49,5	M
Musted	Jerslev	1—0	6,9	M
Stagsted	Dronninglund	5—0	30,9	M
Hjelmsted	Serridslev	3—0	23,7	Y
Smersted	Serrigslev	2—1	2,2	M
Høgsted	Vrejlev	13—5	39,3	M
Vrensted	Vrensted	37—41	264,0	Y (M)
Sundstédgd.	Vrensted	2—0	10,9	Y
Mejlstedgd.	Tolstrup	2—0	18,5	Y
Grindsted	V. Brønderslev	1—0	13,8	Y
Hollensted	Hallund	8—5	38,0	Y
Folsted	Ajstrup	1—0		Y
Sulsted	Sulsted	14—12	91,2	Y
Melsted	Sulsted	7—3	20,0	Y
Grindsted	Hammer	13—10	48,4	M
Stade (Staa)	V. Hassing	11—3	61,7	L—M
Ulsted	Ulsted	19—25	82,0	Y
Biersted	Biersted	19—27	70,2	Y M
Vedsted	Aaby	8—20	48,4	L
Tvilsted	Jetsmark	1—0	11,4	M
Ejersted	Saltum	9—6	23,2	M

M = moræne, Y = voldiaflade, L = litorinaflade.

uden disse 8 sognebyer er der 4 andre sted-byer, der har over 10 gårde, men også disse ligger uden for lev-området. Ialt rummer disse 12 bebyggelser 166 gårde i 1688 af det totale antal på 253. En trediedel af bebyggelserne har således næsten to trediedele af gårdantallet. På den anden side har adskillige af de store lev-byer en mindre sted-bebyggelse inden for sin sognegrænse, mens det omvendte aldrig er tilfældet.

Geografisk synes der altså at kunne skelnes mellem to former for sted-byer, dels nogle store (og deriblandt sognebyerne) liggende uden for lev-området på nykoloniseret jord, og dels mange mindre, udfyldende huller mellem lev-byerne. Samtidig kan det konstateres, at de store sted-byer i deres valg af kolonisationssteder har foretrukket de jævne terrænformer, i stor udstrækning de lavtliggende yoldiaflader mod syd eller omfornødent litorinafladerne. Tænker man sig en linie trukket fra Løkken på vestkysten mod sydøst til egnen omkring Dronninglund, får man derved i hovedtræk delt Vendsyssel i to vidt forskellige landskabstyper. Mod nord ligger den store sammenhængende moræne og det ret højtliggende yoldiaplateau vest for denne, mens landskabet syd for linien er karakteriseret ved de mange små, isolerede moræneøer omgivet af yoldiaflader og vidtstrakte litorinaflader, hvor brede eng- og mosestrækninger indtager store arealer, som i tidligere tid, da landet lå lavere, må have haft en hæmmende indflydelse på bebyggelsen og kolonisationen i disse egne. Det viser sig nu, at 19 af samtlige 36 sted-byer ligger syd for denne linie og rummer 161 af samtlige 253 gårde. I samme egn ligger kun 3 af levbyerne, alle på Saltum-Ingstrup „bakke“.

Man kommer da til det resultat, at lev-byerne fortrinsvis ligger på noget højere terræn, nemlig i den del af Vendsyssel, der har hævet sig mest siden den store sænkning i stenalderen (den nordlige), mens hovedparten af sted-byerne ligger i den sydlige del, der langt op i tiden var et øhav, hvor stenalderhavet under sin maksimumsudstrækning øst fra skar sig tværs hen over det sydlige Vendsyssel, hvorved denne del blev opløst i en række øer. Der er næppe tvivl om, at man heri skal se en aldersforskel, således at de mere tørre slettebyer (lev-byer) er ældre end de af fugtige omgivelser prægede sted-byer. Anlægget af sted-byerne falder da sammen med en udflytning eller kolonisation fra lev-byerne i nord.

Den hidtidige undersøgelse giver selvsagt ikke noget fuldgyldigt udtryk for bebyggelsens placering ved slutningen af Folkevandringstid, idet man må regne med, at der har eksisteret andre

navneformer end de her behandlede. For eksempel er der en gruppe bebyggelsesnavne, der også optræder som naturnavne. Hertil hører for det første en del navne med endelser som bjerg og høj, men også mange af de såkaldte kortnavne, hvoraf der i Vendsyssel er en del. Eksempler herpå er Vogn, Ugilt, Kvissel, Try, Gjøl og Kaas. Uden at kunne sige noget som helst om disses alder, må man alligevel regne med, at de fleste er meget gamle og muligvis skulle indføres på kortet over bebyggelsen ved slutningen af Folkevandrings-tid. Selv om man foretager en sådan korrektion af kortene, vil disse navne ikke ændre væsentligt i bebyggelsesbilledet, og for så vidt skulle der ikke være noget i vejen for at betragte summen af fig. 1 og 2 som et omtrentligt billede af bebyggelsens udbredelse i slutningen af Folkevandringstid. Et sådant helhedsbillede vil da udtrykke, at visse dele af Vendsyssel på denne tid praktisk talt har været mennesketomme. Det gælder således hele Skagens Odde, det gælder de fleste litornaflader mod sydøst og syd, og det gælder også de tre store, østlige yoldiaplateauer: Volstrupplateauet SV. f. Sæby, Vorganardplateauet omkring Voers Å og Dronninglundplateauet, men også Albæk „bakkeø“ er inkluderet heri. For de sydlige moræneøers vedkommende ligger forholdene noget mere usikre, men det sandsynligste er, at de større af disse har været beboet, men i flere tilfælde lader det sig ikke konstatere ud fra stednavnene som f. eks. på Sundby og Aaby „øerne“.

Man kan dog ikke se bort fra, at der godt kan have været bebyggelse på en lokalitet, selv om man ikke gennem stednavnene får vidnesbyrd herom. Bebyggelsen kan have været så svag eller så spredt, at den ikke omkring 1700 gav sig til kende i navngivningen, og endelig kan der også være sket det, at bebyggelsen er forsvundet siden Folkevandringstid. Ødegårde optræder til alle tider, og årsagerne hertil kan være mange forskellige: dårlige tider, krig, ændrede klimaforhold, sandflugtødelæggelse, havets angreb på kysterne o. s. v. At sådanne ændringer i bebyggelsens udbredelse virkelig har gjort sig gældende fra tid til anden, har man arkæologiske beviser på. Ganske vist er de arkæologiske vidnesbyrd fra Folkevandringstid eller yngre jernalders første afsnit (germansk jernalder) temmelig sparsomme, men dog alligevel af betydning. To forhold må her særlig fremhæves, og det er dels de overvoksede jernalderhøje i St. Vildmose og dels de også fra Vendsyssel kendte oldtidsagre. Førstnævnte undersøgelse (Brøndsted: Danmarks Oldtid II, pag. 227) godtgør, at disse jernalderhøje spænder over perioden fra 2 til 5.—6. århundrede, og de viser, hvorledes højmosens vækst

langsomt har trængt jernalderbebyggelsen ud mod mosens periferi og op på højere land. Samtidig får man herigennem kendskab til klimaet i samme periode. Det er subatlantisk tid, en fugtig og kølig tid, hvor bøgen begynder at fortrænge egeblandingsskoven, og hvor den forøgede fugtighed og dermed stigende grundvandsstand meget vel kan have givet sig udslag i en omplacering af bebyggelsen i andre lavtliggende områder end St. Vildmose, en almindelig flugt fra de lave, side steder til det mere tørre land. Man kan let forestille sig, at en del af de randbebyggelser, der er så karakteristiske for Vendsyssel, er fremkommet som et resultat af sådanne flytninger af bopladsen hen til de steder, hvor det tørre land begynder, enten som en yoldiaflade eller som en moræne. Men det må dog indrømmes, at en sådan randbebyggelse også kan være resultatet af en bevægelse bort fra en overbefolket moræne ud mod de store engstrækninger, men i så fald må dette være sket på et senere tidspunkt, der kan fastsættes af den klimaforbedring, der fulgte efter klimaforværringen, antagelig i det 7. og 8. årh. Begge bevægelser vil give samme resultat i bebyggelsens udseende.

Udbredelsen af oldtidsagrene (Hatt, 1949), viser, at der såvel på yoldiafladen som på litorinafladen har været bebyggelse i førromersk jernalder, f. eks. på litorinafladen N. f. Hals, på yoldiafladen ved Lyngså og Favrholt og på det ligeledes senglaciale Zirphæasand ved Asdal og Uggerby. Undersøgelserne på Albæk hede viser, hvorledes det var egeblandingsskoven, der blev taget i brug af agerdyrkerne, men de viser også at agrene var blevet forladt inden Folkevandringstid, idet bøgen har nået at indvandre på de forladte marker, endnu inden lyngen begyndte at brede sig. Også dette viser, at bebyggelsen langtfra er noget stabilt, man kan regne med, men tværtimod må man have sådanne stadige omflytninger på grund af vekslende kår for øje.

Vikingetiden betegner i Danmark en ny epoke i henseende til bebyggelsens og befolkningens udvikling. En voldsom ekspansion kommer til udtryk ikke alene i et nyt landnam i Danmark, men de samme tider sætter sig kraftige spor langt ud over landets grænser, hvor talrige stednavne endnu bærer præg heraf. De to navnetyper, der mer end andre er med til at bevidne den kontakt, der har været mellem Danmark og England på denne tid, er navnene på by og torp. Blandt de danske stednavne optræder endelsen torp i ikke mindre end 2000 tilfælde, hvoraf 283 er sognenavne, mens endelsen by findes i over 600 tilfælde.

-by. Denne endelse er meget lidt homogen, idet den er vanskelig at udrede tidsmæssigt. Typen er i sig selv meget ustabil, da endelsen kan bortfalde eller blive påhæftet til forskellige tider. Endnu den dag i dag er man tilbøjelig til at fæstne den på et stednavn for at fremhæve det på bekostning af sognet af samme navn. Man taler f. eks. om Glostrup by i modsætning til Glostrup sogn.

Fra Danmark er typen overført til England, hvor den er det mest udbredte danske stednavn i vikingebygderne, men også i Normandiet træffes den. Iøvrigt er typen almindelig kendt i hele Norden, hvor den i Norge og Island betegner enkeltgårde, mens den i Danmark betegner landsbyen.

Forleddet er i visse tilfælde personnavne, især i Slesvig og på de syddanske øer, hvor nogle forskere mener, at den skyldes en svensk erobring (Gunnar Knudsen og Kr. Hald), men som oftest er forleddet dog et fællesnavn. I Vestjylland træffes mange eksempler på forled, der betegner verdenshjørnerne (Østerby etc.), ligesom de ofte indeholder ordene Over, Neder, Yder o.s.v. Denne gruppe til-

Tabel IV.
By-byerne i Vendsyssel.

Stednavn	Sogn	Gde.—huse	Htk.	Terrænform
S. Tornby	Tornby	13— 1	40,0	Y
N. Tornby	Tornby	18—24	36,9	Y
Bjergby	Bjergby	13—10	62,2	M
Uggerby	Uggerby	3— 5	18,2	L
Strandby	Elling	8— 7	17,6	L
Skibby	St. Olai	8—17	56,2	Y
Furreby	Furreby	11—12	31,9	M
Vejby	Vejby	18—12	60,5	Y
Lyngby	Lyngby	8—30	16,8	Y
Hørby	Hørby	5— 0	30,0	M
Sæby	Sæby			L
Vangby	Torsley	3— 0	21,8	M
Rakkeby	Rakkeby	19—15	92,7	Y
Dalby	Understed	3— 0	14,4	M
Gl. Kirkeby	Dronninglund	5— 0	23,9	M
Tømmerby	Tolstrup	17—15	43,1	M
Aaby	Aaby	17—23	86,2	L M
Sundby	Sundby	14—11	32,9	L M
Melby (Bundgde)	Jetsmark	12— 7	107,1	Y L
Sønderby	Jetsmark	9— 7	51,1	Y L

M = moræne, Y = yoldiaflade, L = litorinaflade.

hører antagelig et yngre lag, mens størsteparten af de øvrige må betragtes som gamle.

En gennemgang af forleddene viser et ejendommeligt træk. Ved benyttelse af den af Henrik Pedersen (1928) udarbejdede liste fra Christian V's danske matrikel, der omfatter det gamle danske kongerige undt. Bornholm, viser det sig, at et navn som Dalby optræder ikke mindre end 14 gange, deraf 6 gange som sogneby, Sæby eller Søby optræder 13 gange (8 sognebyer), Vejlbj eller Vejleby 9 gange (6 sognebyer), Aaby 8 gange (5 sognebyer) og Broby 7 gange (5 sognebyer). Der findes 9 Sundbyer, 4 Strandbyer, 3 Vejbyer, 3 Ladbyer o.s.v. Talrige er også sammensætningerne med lund, skov, lyng, ris, eg og andre vegetationsbetegnelser, men derimod ikke bøg. Det er værd særlig at fæstne sig ved de mange sammensætninger med vejle (vadested), å, bro, sund, strand og lad, idet de betegner en relation til punkter af stor betydning for datidens samfærdselssystem. Dels er det steder på kysten, og dels betegner det overgange over åer og andre samfærdselshindrende naturfaktorer. Til disse „trafikbyer“ kommer en gruppe byer, hvis navne hentyder til hedenske helligdomme. Af disse kan nævnes Viiby, der optræder 5 gange, hvoraf 2 er sognebyer, samt Hørby (3 gange, alle sognebyer). Muligvis skal navnet Haarby (6 gange, deraf 3 sognebyer) være det samme som Hørby.

Af det foregående vil det ses, at meget tyder på, at endelsen by er blevet til på en tid, da samfærdslen inden for landets grænser og forbindelsen ud til havet havde befolkningens opmærksomhed, og de må da falde sammen med en periode med konsolidering indtil samtidig med en forøget interesse for havets betydning. Disse forhold bekræftes ved et nærmere studium af Vendsyssel og byernes udbredelse her.

Endelsen forekommer i Vendsyssel i 19 tilfælde, hvoraf dog et par må regnes for at være ret tvivlsomme (Dalby og Vangby, hvis ældre skriveform er Dal og Vang). Med hensyn til fordelingen inden for de karakteristiske terræntyper er der kun at bemærke, at intet tyder på, at de har foretrukket den ene frem for den anden, idet de optræder såvel på morænen som på yoldiafladerne og litorinafladerne. Bemærkelsesværdigt er det, at ikke mindre end 11 af byerne er sognebyer, og i to andre tilfælde har byer større hartkorn end noget andet ejerlaug i sognet, foruden at Tømmerby er en stor bondeby. I de fleste af sognebyerne træffes mindre torper, et forhold der sandsynliggør, at torperne er yngre end byerne. Det gennemsnitlige hartkorn for alle 19 byer er 44,4 tønder og det dyr-

kede areal 256 tdr. land. I henseende til tilliggende ligger de under lev, på højde med um, men over sted (der som nævnt er en inhøgen gruppe) og torp.

Den nærmere placering af by'erne inden for Vendsyssel viser det ejendommelige forhold, at 5 ligger ved havet (Lyngby, Furreby, Strandby, Sæby og Sundby) og at 2 andre gennem sejlbare åer kan nå havet (Aaby og Uggerby). Det er første gang siden bronzealderen, at bebyggelsen i Vendsyssel har vist en så intim tilknytning til havet, at det ikke kan betyde andet, end at disse byer er opstået på en tid, da færdslen over havet er inde i en renæssance, foruden at det også betyder, at den kystfjendtlighed, der hidtil har præget bebyggelsen, og som næppe kan bero på andet end faren for en fjendtlig invasion ad søvejen, på dette tidspunkt er overvundet, og i stedet for har man selv overtaget herredømmet over kysterne. Det samme gør sig også gældende i det øvrige land, hvor man begynder at bebygge halvøer og odder (Odby og Næsby), foruden at øbebyggelsen vinder frem.

Forudsætningen for Vikingetiden har været en voksende dansk sømagt, og for at kunne gøre sig gældende på havet, har man måttet skaffe sig havnepladser, men en havn uden bebyggelse har ikke været meget værd. Der vil nemlig altid være forhold, hvor en skibsbesætning tvinges til at ligge i „havn“ på grund af dårligt vejr, og desuden må der være egnede steder til skibsbygning og reparation. Dette forudsætter en stedlig befolkning, hvis opgave det bl. a. har været at skaffe forsyninger til skibene, og på denne måde må man tænke sig kystbebyggelserne opstået. Da togterne således var stærkt afhængige af „havneby“erne, er det let forståeligt, at de hurtigt er blevet skilt ud fra de gamle adelbyer i administrativ henseende, er blevet sognebyer og siden også kirkebyer, selv om de i areal har været af temmelig ringe udstrækning. Eksempler herpå er Lyngby, Furreby, Sæby og Sundby. Der må således være en nøje sammenhæng mellem by'ernes opståen og vikingetogterne.¹⁾

Også indadtil må tiden have været præget af en trafikal intensitet, som ikke har haft sit sidestykke siden bronzealderens højdepunkt. Nye vejknudepunkter er opstået (Vejby), og det har været nødvendigt at forbedre og sikre landtrafikkens mest sårbare steder, åovergangene (Aaby, Broby).

-torp. Den talrigst repræsenterede af alle navnetyper er såvel i

¹⁾ Den lille landsby Ladby ved Kerteminde fjord, hvor der i 1935 blev fundet et højsat vikingskib, er så at sige beviset på denne teori.

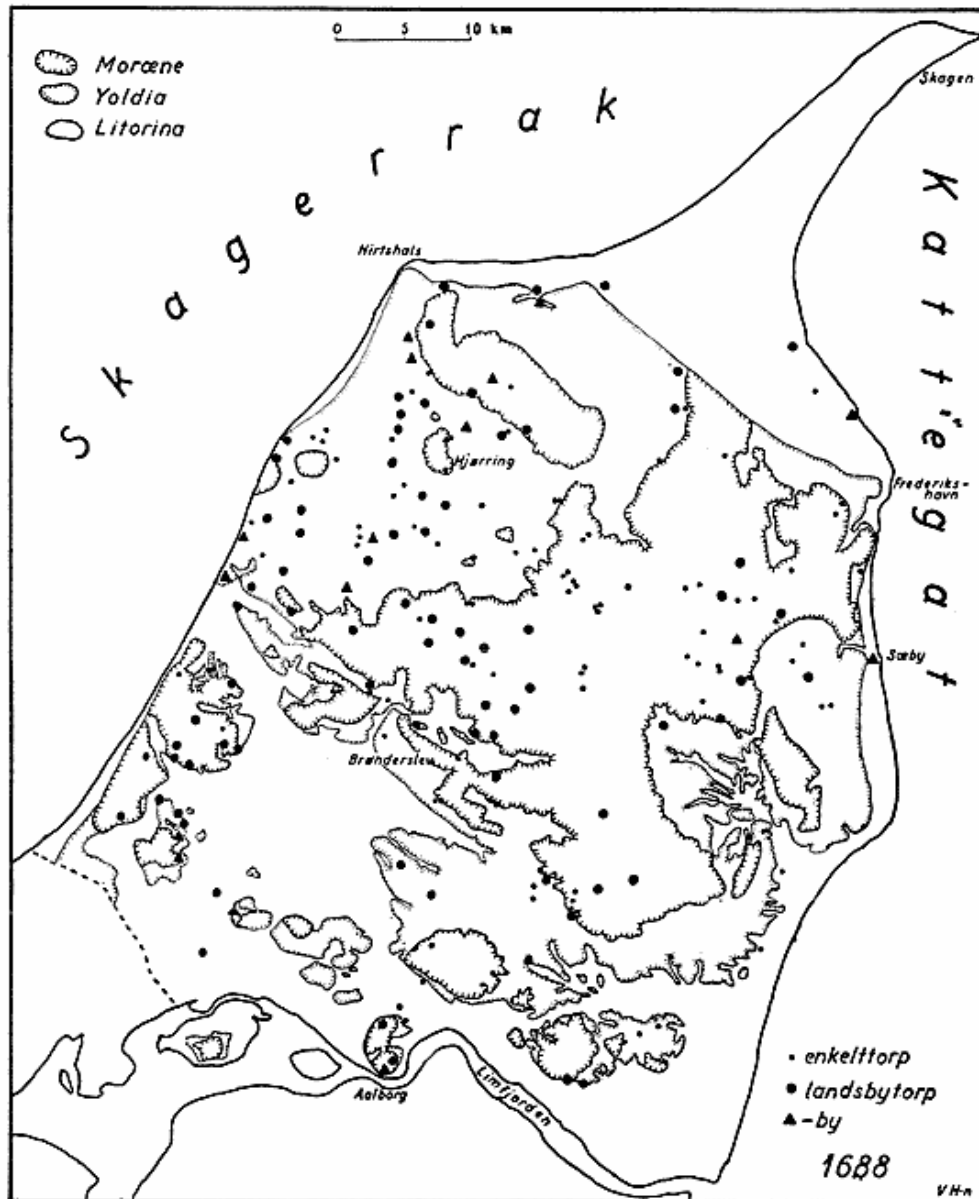

Fig. 3.

Vendsyssel om i det øvrige land torperne. Af disse fandtes der i 1688 197 med et samlet hartkorn på 3560 tønder, svarende til ca. $\frac{1}{5}$ af hele landsdelens hartkorn. Torperne menes at være opstået i yngre Vikingetid og ældre Middelalder som udflyttergårde fra de gamle landsbyer, adelbyerne, og de er grundlagt på disses udmark, men inden for det til adelbyerne hørende areal. Forleddene er i visse tilfælde personnavne, og navnet angiver da sikkert den person, der stod i spidsen for udflytningen. Navnene kan høre til den kristne

gruppe (Pederstrup, Povlstrup), men oftest er det gamle, nordiske navne, der gør sig gældende (Sejlstrup, Ulstrup).

14 af de vendsysselske torper er nået at blive sognebyer, hvilket må regnes som bevis for, at disse allerede i begyndelsen af den kristne tid var ret anselige landsbyer. Ved siden af disse er der et meget stort antal enkelttorper, og de udgør ca. halvdelen af alle torperne.

Fig. 3 viser også udbredelsen af torperne, idet de små prikker angiver enkelt- og dobbeltgårde, de store prikker landsbyer på 3 gårde og derover. De fleste torper findes i den vestlige del af Vendsyssel, dels på Hjørringplateauet og dels på morænen vest for israndslinien fra Ugilt over Taars og Allerup til Dronninglund. Hertil knytter sig den store torpbebyggelse på moræneøerne i sydvest. Ø. f. ovennævnte israndslinie findes en anden samling af torper uden om de gamle adelbyer Torslev og Hørby, ligesom de herfra er rykket ud på Volstrupplateauet. Det sydlige Vendsyssel har spredte torper, hvoraf enkelte går ud på litorinafladen. Man konstaterer endvidere, at torperne mangler i de langt op mod vor tid skovklædte randmorænestrøg, og at det er enkelttorper, der danner bebyggelsens grænser ind mod disse. Øst for israndslinien danner torperne ved Torslev-Hørby to rækker, der løber sammen mod øst og her har retning mod Volstrup og Sæby. Den sydligste af disse rækker ligger langs den nuværende landevej fra Sæby til Hjørring, afbrydes derefter af de store skovområder for at komme til syne igen på den anden side i nærheden af Sæsing. Den nordlige række følger en parallelløbende vej nord om Hørby og Torslev i retning af Taars, hvor den møder den foregående. Måske betegner disse to rækker to tilsvarende veje i det vejsystem, der må være skabt i Vikingetid som forbindelseslinier ud til havnene.

Da torperne er udflytterbyer fra de gamle adelbyer, er det naturligt, at man kun finder dem i nærheden af disse, på adelbyernes udmark. Torpernes beliggenhed kan derfor være et middel til at finde frem til dem af de gamle adelbyer, som ikke er at finde blandt inge-, um-, lev- og sted-byerne. Emnet er dog så stort, at det ikke kan behandles inden for rammerne af denne afhandling, men må udskydes til selvstændig behandling. Hvor man derimod ingen torper finder, skulle man med stor sikkerhed kunne sige, at der har næppe heller været adelbyer. Det gælder Skagens Odde, hvor Jerup er den nordligste bebyggelse på østsiden, Voers Adalem, Dronninglundplateauet og de lavtliggende litorinaflader mod sydøst og syd.

Når det store landnam, som torperne er udtryk for, netop falder

sammen med yngre Vikingetid og den ældre Middelalder indtil Valdemarertiden, er det, fordi denne periode var en god tid for den danske bondestand. Den økonomiske fremgang, som gør sig gældende i Nordeuropa og som i begyndelsen skyldtes de rigdomme, som med vikingetogterne hjembragtes fra Vesteuropa, karakteriseredes bl. a. ved en betydelig vækst af den søværts handel, der igen medførte fremkomsten af en række byer ved og i nærheden af havet. En almindelig stigning i priserne på landbrugsvarer aktiverede nyopdyrkningen, og overalt, hvor der var plads, skød det ene torp op efter det andet, og da denne bevægelse efterhånden ophørte eller svækkedes i intensitet, tog man fat på kolonisering fra anden side. I mellemtiden var der sket det, at kristendommen var blevet indført, og efterhånden blev kirken en ny magtfaktor sammen med en gruppe af bønder, der på forskellig måde havde skaffet sig magt og indflydelse, og som kom til at danne grundstammen i adelen, der trådte frem som en ny stand. Kirken og adelen søgte begge at forøge deres magt, og et af midlerne hertil var forøgelse af jordegodset, og det er derfor ikke underligt, at disse to magtfaktorer i fælleskab blev Valdemarertidens pionerer inden for nyopdyrkningen. En hel del af vore større herregårde stammer fra denne tid, og det er karakteristisk, at de i særlig grad optræder i vore skovegne. Her kunne de skaffe sig tilstrækkeligt sammenhængende jordegods. I Vendsyssel ser man, hvorledes en række store gårde opstår på de lave, østlige plateauer, Volstrupplateauet, Vorgårdplateauet og Dronninglundplateauet. Nogle var kirkens ejendom (Hundslund), andre adelens (Vorgård, Dybvad). I Vendsyssel synes det dog, som om de fortrinsvis har undgået de store skove, men til gengæld har de i rigt mål erhvervet ejendomsretten til disse (Dronninglund Storskov, Børglumkloster skov).

Da dannelsen af torperne begyndte at ebbe ud, blev det andre stednavne, der gjorde sig gældende, og man må antage, at en del af endelserne på bøl, rød, holt, ager, sig, hede etc. stammer fra denne tid. Desværre har man ikke nogen mulighed for en nøjagtig datering af disse, fordi mange af dem er navneformer, som ses at opstå langt op imod vor tid. Mange af dem er gamle marknavne, der som sådan har været i brug meget længe, men for bebyggelsesgeografen bliver de først af interesse i det øjeblik, de bliver udtryk for en menneskelig bolig. Som eksempel på disse er her valgt endelsen holt, fordi den optræder overordentlig mange gange. I matriklen af 1688 forekommer den 155 gange, men på Geodætisk Instituts Generalstabskort fra ca. 1885 kan der tælles ca. 210 holt-navne. Denne

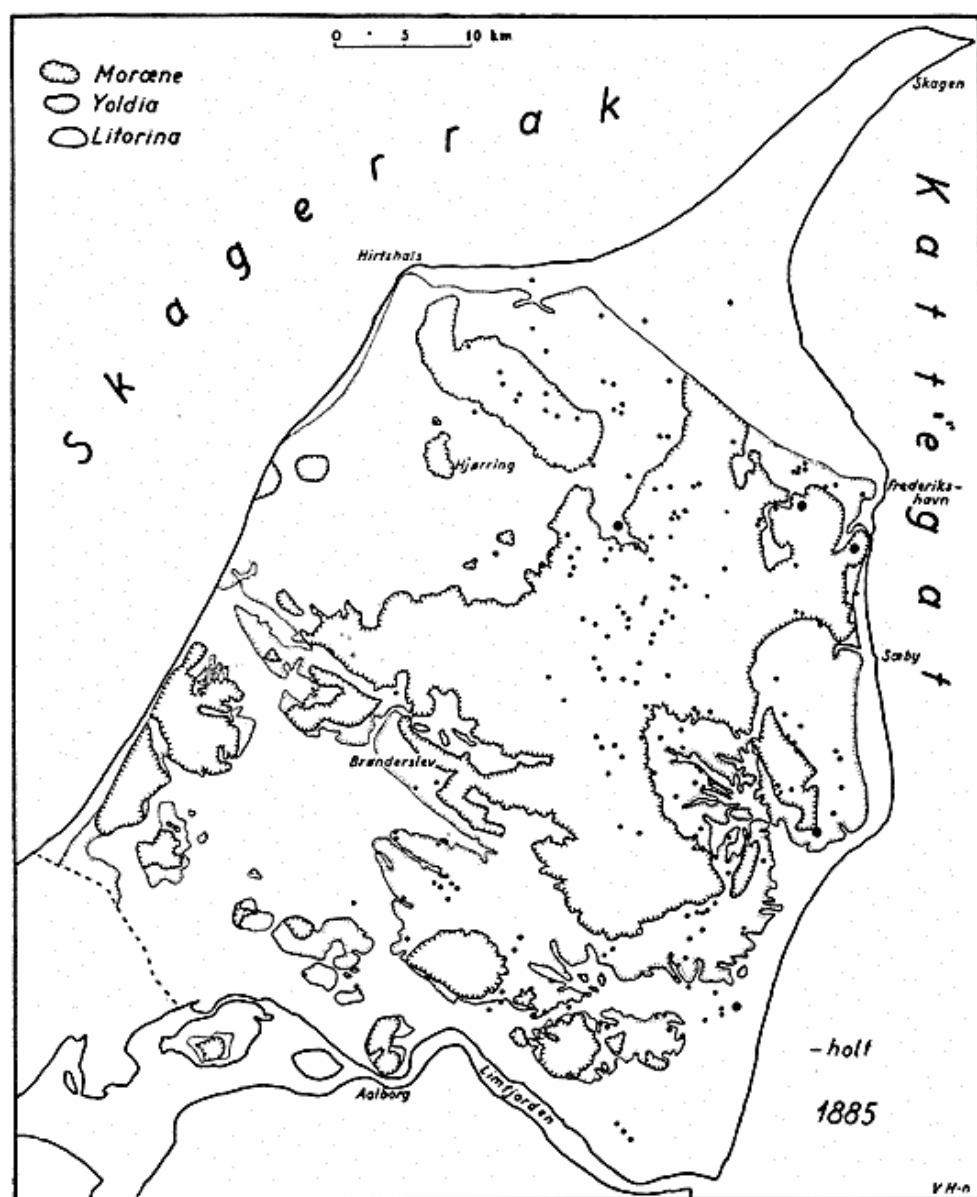

Fig. 4.

navnetype har altså været i brug som bebyggelsesnavn helt op i det 18. og 19. årh.

Betegnelsen holt anvendes om en „lille skov“, og selv om det også er et marknavn, må man sikkert deri se et udtryk for skovrydning, og måske kan man også gå så vidt at sige, at udbredelsen af holt-navnene giver et nogenlunde godt billede af skovens udbredelse på den tid, da denne navnetype kom i brug i Vendsyssel. Man kan derfor gå ud fra, at skoven havde den udbredelse i Vendsyssel, som

angives af holt-navnene, på en tid, da der ikke længer var skov i den øvrige del af landsdelen, hvor navnet ikke forekommer.

Som det fremgår af fig. 4 danner holt-navnene et bredt bælte ned gennem det østlige Vendsyssel begyndende i nord på den østlige del af Bjergby „bakkeø“, hvorfra de også har bredt sig ud på yoldiafladen øst herfor. De fortsætter syd for Uggerby Å i højlandet mellem Tårs og Lendum og strækker sig videre sydpå på begge sider Ø. Vrå og ind i det stærkt kuperede landskab, der endnu den dag i dag hører til Vendsyssels skovrigeste egne. De holder sig dog ikke til morænen, men fortsætter også ned på yoldiafladen i Voers Ådalen, hvor de præger navngivningen stærkt. Herfra danner de en fortsættelse på yoldiafladen syd for Dronninglund Storskov og når endda ud på litorinafladen ved Ger Å. Endvidere findes de mange steder på fladerne omkring Hassing, Horsens og Hammer „bakkeøer“, hvor de bl. a. optræder som udflyttergårde fra torperne (f. eks. Ajstrup). Mindre grupper af holt-navne findes på Albæk „bakkeø“, på yoldiafladen øst herfor, i egnen NV. og V. f. Sæby samt V. f. Frederikshavn. Derimod mangler de i et område omkring Torslev—Hørby, omkring Lendum og Skærum og med en enkelt undtagelse omkring Gerum.

En sammenligning mellem fig. 3 og 4 (torp og holt) viser, at på enkelte punkter nær modsvarer de to kort hinanden. Hvor der er torp-navne, er der ingen holt-navne og omvendt. Forholdet er muligvis det, at de store skovområder, der nu for en del har givet plads for holt-bebyggelserne, ikke som mange steder har været de tilstødende sognes ejendom, men nogle af dem har været en slags fælleseje for større distrikter og benyttedes som sommergræsning for kreaturer fra store dele af Vendsyssel, men andre var i adelens og klostrenes besiddelse (Hundslund og Børglum klostre). Af disse grunde har der en tid lang ikke været mulighed for nyrydninger, men dette er først blevet gørligt, da klostrene ved reformationen mistede en meget stor del af sine jordegodser. Det synes dog, som om en del af holt-bebyggelserne går tilbage til 1300-tallet, men hovedparten er sikkert yngre end 1500-tallet.

Hvis man ville fuldende undersøgelsen af de hyppigst anvendte navnetyper i Vendsyssel, kunne der måske være grund til at medtage endelserne sig og hede, fordi de begge optræder i et stort antal, men da det er hensigten at holde denne undersøgelse nogenlunde inden for rammerne af matriklen af 1688, vil disse ikke blive medtaget, da en stor del af dem er resultatet af de store udskiftning-

ger, og jo mere vi nærmer os nutiden, des mere vilkårlig og varieret bliver navngivningen. Jeg har derfor også holdt mig til de navnetyper, der kan føres langt tilbage i tiden, og de ændringer i bebyggelsen, som er sket siden de store landboreformer, er en opgave for sig og fortjener derfor en særskilt behandling.

LITTERATUR:

- Johannes Brøndsted*: Danmarks Oldtid I-III, København 1938—40.
Ekwall: English Place-Names in -ing. Lund 1923.
Kristian Hald: De danske Stednavne paa -um. København 1942.
Kristian Hald: Vore Stednavne, med særligt Hensyn til Vendsyssel. (Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning, Nr. 472). København 1948.
H. V. Clausen: Studier over Danmark Oldtidsbebyggelse. (Aarbøger 1916).
Gudmund Hatt: Oldtidssagre. (Kgl. Da. Vid. Selsk. Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter, Bind II, Nr. 1). København 1949.
Hellquist: Om de svenska ortnamnen på -inge, -unge och -unga. Göteborg 1904.
Axel Jessen: Vendsyssels Geologi. (D. G. U. V. Række, Nr. 2), 2. Udg. København 1936.
C. Klitgaard: Vendsysselske Veje fra Middelalderen til ca. 1860. Hjørring 1936.
Gunnar Knudsen: De danske Stednavne (i Nordisk Kultur V). Stockholm 1939.
Gunnar Olsen og Axel Steensberg: Landskab og Bebyggelse. (I Serien: Landsbyen og det danske Samfund). København 1945.
Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688. København 1928.
Johannes Steenstrup: Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie. (Historisk Tidsskrift, 6. Række, Nr. 7).
-

ger, og jo mere vi nærmer os nutiden, des mere vilkårlig og varieret bliver navngivningen. Jeg har derfor også holdt mig til de navnetyper, der kan føres langt tilbage i tiden, og de ændringer i bebyggelsen, som er sket siden de store landboreformer, er en opgave for sig og fortjener derfor en særskilt behandling.

LITTERATUR:

- Johannes Brøndsted*: Danmarks Oldtid I-III, København 1938—40.
Ekwall: English Place-Names in -ing. Lund 1923.
Kristian Hald: De danske Stednavne paa -um. København 1942.
Kristian Hald: Vore Stednavne, med særligt Hensyn til Vendsyssel. (Grundrids ved folkelig Universitetsundervisning, Nr. 472). København 1948.
H. V. Clausen: Studier over Danmark Oldtidsbebyggelse. (Aarbøger 1916).
Gudmund Hatt: Oldtidssagre. (Kgl. Da. Vid. Selsk. Arkæologisk-kunsthistoriske Skrifter, Bind II, Nr. 1). København 1949.
Hellquist: Om de svenska ortnamnen på -inge, -unge och -unga. Göteborg 1904.
Axel Jessen: Vendsyssels Geologi. (D. G. U. V. Række, Nr. 2), 2. Udg. København 1936.
C. Klitgaard: Vendsysselske Veje fra Middelalderen til ca. 1860. Hjørring 1936.
Gunnar Knudsen: De danske Stednavne (i Nordisk Kultur V). Stockholm 1939.
Gunnar Olsen og Axel Steensberg: Landskab og Bebyggelse. (I Serien: Landsbyen og det danske Samfund). København 1945.
Henrik Pedersen: De danske Landbrug, fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688. København 1928.
Johannes Steenstrup: Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelsens Historie. (Historisk Tidsskrift, 6. Række, Nr. 7).
-